

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

UDC 340.12(497.11)(091)
UDC 091(=163.41)¹³
https://doi.org/10.18485/ms_zmsi.2021.104.1
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

Проф. др ЂОРЂЕ БУБАЛО
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
Е-адреса: djbubalo@f.bg.ac.rs

(НЕ)ПОЗНАТИ ПРЕПИС ДУШАНОВА ЗАКОНИКА
У МУЗЕЈУ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ
У БЕОГРАДУ*

САЖЕТАК: У раду се представља незапажени препис Душанова законодавства из средине XVIII века, што га је пронашао Тихомир Остојић у библиотеци манастира Хопово 1906. године прикупљајући грађу за своју студију о боравку Доситеја Обрадовића у том манастиру. То је кодекс од преко 500 листова, разнородне садржине, на чијем крају су преписани састави млађе редакције Душанова законодавства – Закон Константина Јустинијана и Душанов законик. Преписао га је хоповски јеромонах Спиридон Јовановић око 1750. године. Рукопис смо назвали Хоповски, због писара и места чувања до почетка Другог светског рата. Данас се налази у Музеју Српске православне цркве, у Збирци Радослава Грујића, под бројем 127. Поређењем са осталим рукописима млађе редакције Душанова законодавства установили смо да је непосредни предложак са којег је Спиридон Хоповац преписао текстове Душанова законодавства Сандићев (Стратимировићев) рукопис, настао око 1724. Хоповски препис не доноси садржински ништа ново, али је једини познати пример да текстови Душанова законодавства нису примарни или једини у рукопису. Друга особена одлика овог преписа јесте сразмерно велик удео народног говора и иновираних језичких облика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Душанов законик, Закон Константина Јустинијана, манастир Хопово, Спиридон Јовановић, Сандићев препис Душанова законодавства, Тихомир Остојић, Музеј СПЦ

---

* Чланак садржи део резултата насталих на пројекту „Српско средњовековно друштво у писаним изворима” (бр. 177025), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Састављајући 1959. године попис тада познатих преписа Душанова законика, Никола Радојчић, један од наших најбољих познавалаца тог правног споменика, могао их је набројати 24, не рачунајући Београдски (Руднички), изгорео у немачком бомбардовању Народне библиотеке у Београду. Тај попис, с основним подацима о рукописима, објављен је наредне године у оквиру уводне студије уз издање и превод Душанова законика.¹ Пошто се, на срећу, текст Душанова законика из изгорелог Београдског рукописа сачувао у препису Јанка Шафарика, од времена Радојчићева издања може се говорити о 25 познатих и доступних преписа. У наредних шест деценија тај се број прећутно усталио као коначан и безмало сви прегледи рукописне традиције Душанова законика наводе 25 преписа, насталих од краја XIV до средине XIX века.² Тек последњих година њима је с правом, и с неоправданим задоцњењем, прикључен румунски превод Душанова законика из 1776. године,³ иако познат, описиван и испитиван у румунској историографији готово читаво претходно столеће.⁴

Проучаваоцима Душанова законика вазда су распаљивали машту наговештаји постојања нових, непознатих преписа, али такви трагови нису до сада довели до нових открића – водили су или у погрешном смеру или ка већ познатим рукописима. Још је Новаковић, у издању Законика из 1898, навео податак за који ни сам није знао откуда му, да је наводно 1853. у скривници манастира Тавна код Бијелине виђен примерак Законика.⁵ Вођен тим трагом, Александар Соловјев два пута је походио манастир, 1927. и 1948, али није нашао ништа осим уверавања да су Турци до темеља спалили Тавну 1875. и да у манастиру не постоји скривница.⁶ У приказу Новаковићево издања Законика из 1898, Тихомир Ђорђевић пренео је усмено саопштење проте Стевана Димитријевића да је у Библиотеци Св. Синода у Санкт Петербургу видео рукопис Законика.⁷ Соловјев је следио и тај траг, али је од

¹ *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, прир. Н. Радојчић, Београд 1960, 14–24.

² Наводим само неколико најутицајнијих публикација: М. Бартош, „Зборник рукописа Законика цара Стефана Душана (1349. и 1354. године). Уводне напомене”, *Законик цара Стефана Душана*, књ. I, *Сѣрушки и Аџонски рукопис*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права IV, Београд 1975, 2, 10–15; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права VI, Београд 1980, 37–99 (из неког разлога није навео Карловачки рукопис, иако на почетку излагања говори о 25 преписа); *Душанов законик*, прир. Б. Марковић, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд 1986, 101–108; Г. Радојчић-Костић, *Библиографија о законодавству цара Стефана Душана*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права XII, Београд 2006, 13–22.

³ Прва о њему доноси податке Биљана Марковић 2007. године (*Јустинијанов закон. Средњовековна византијско-српска правна компилација*, прир. Б. Марковић, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права XV, Београд 2007, 7, 47 нап. 36). Упор. и попис рукописа Душанова законика у моме издању: *Душанов законик*, прир. Ђ. Бубало, Београд 2010, 25–63.

⁴ Ливију Темпеа продао га је 24. октобра 1905. Библиотеци Румунске академије, а први је о рукопису писао Јон Перец 1928. године (I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, II–2, București 1928, 14–28).

⁵ *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, прир. Ст. Новаковић, Београд 1898, LXXXVII.

⁶ А. Соловјев, *Законик*, 101.

⁷ Т. Ђорђевић, „Приказ Законика Ст. Душана од Стојана Новаковића”, *Босанска вила*, 23–24 (1899) 359.

петербуршког професора Владимира Николајевича Бенешевича добио уверавања да је реч о рукопису Синтагме Матије Властара.⁸

Никола Радојчић саопштио је 1960. податак из једног писма упућеног Алекси Ивићу 1935. о рукопису Душанова законика који се налазио у оставштини књижевника Светислава Вуловића, питајући се: „Где је тај рукопис?”⁹ Није ни слутио да је реч о Карловачком рукопису из 1764, који је управо он представио научној јавности 1951,¹⁰ након што га је Народна библиотека Србије откупила од Српске књижевне задруге.¹¹ Загонетку Вуловићевог рукописа успео је да разреши Боривоје Маринковић, готово пола столећа доцније.¹² Он је пронашао податке неопходне за поистовећивање Вуловићевог и Карловачког рукописа у писму Вуловића Илариону Руварцу, написаном почетком 1888. године, а објављеном у *Бранковом колу* још 1909.¹³ Тим писмом власник је обавестио Руварца о старој књизи коју је набавио и описао ју је с појединоста које не остављају места сумњи да је реч управо о Карловачком рукопису.¹⁴ У литератури, разуме се, има још путоказа ка наводно непознатим рукописима, које овде нећу посебно наводити,¹⁵ али све их обједињују, и поред тога што до сада нису довели до нових открића, охрабрујуће речи Николе Радојчића, „да у тами заборавача почива још рукописа Законика” и да се „на списак рукописа Душанова законодавства не сме стављати завршна тачка”.¹⁶

И заиста, сада можемо рећи да је његов оптимизам био оправдан. Заправо, потрага за новим преписима било ког састава старе писмености или откривање потпуно непознатих дела не сме почивати само на магловитим

⁸ А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Скопље 1928, 36; Београд 1998², 344–345; В. Н. Бенешевич, „Два списка славјанског превода Синтагме Матфеја Властаря хранящиеся в СПб. Синодальной библиотеке”, *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*, том VI, кн. 4 (1901) 150–174. Рукопис се данас чува у Руском државном историјском архиву: Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург, Синодальная библиотека, № 302 (V. Alexandrov, *The Syntagma of Matthew Blastares: The Destiny of a Byzantine Legal Code among the Orthodox Slavs and Romanians 14–17 Centuries*. Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Bd. 29, Frankfurt am Main 2012, 190).

⁹ Н. Радојчић, *Законик*, 24.

¹⁰ Н. Радојчић, „Карловачки рукопис Јустинијанова закона и Душанова законика”, *Годишњак Историјског друштва Војводине*, 1 (1951) 7–12.

¹¹ О рукопису вид.: Ђ. Бубало, „Историја и историографија рукописа”, *Законик цара Стефана Душана, књига IV, том I, Пајтријаршијски, Боржошких, Појиначки, Текелијин, Сандићев, Ковиљски, Београдски, Режевићки, Карловачки, Вршачки, Грбаљски, Бојишићев и Јајићев рукопис*, ур. К. Чавошки и Ђ. Бубало, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права IV, Београд 2015, 50–51.

¹² Б. Маринковић, *Скривени свет Владимира Ћоровића*, Билећа–Гацко 2006, 539–542.

¹³ Д. Руварац, „Писма Светислава Вуловића Ил. Руварцу”, *Бранково коло*, год. XV, св. 28 (1909) 445а.

¹⁴ Невоља је што је такво откриће саопштено тамо где би га мало ко очекивао – у публикацији о намераваним, необјављеним или уништеним радовима Владимира Ћоровића, за којег је познато да се, и поред свестраног научног интересовања, није посебно бавио Душановим законодавством. Из те перспективе посматрано, има неумољиве симболике у почетним речима наслова Маринковићеве књиге – „Скривени свет”.

¹⁵ Н. Радојчић, *Законик*, 24; А. Соловјев, *Законик*, 99–102; Б. Маринковић, *Скривени свет*, 543.

¹⁶ Н. Радојчић, *нав. месито*.

наговештајима и несигурним траговима, што се по чувењу или предању, без материјалних доказа, размењују међу стручњацима и лаицима. Неопходно је систематско истраживање рукописних збирки, од којих већина оних у којима се чува и српско рукописно наслеђе још није стручно и детаљно археографски описана, често имају само инвентаре или су описи сумарни, застарели и непотпуни. Штавише, и у случајевима када располажемо информативним средствима о рукописним збиркама, нису тако ретке омашке, погрешне атрибуције и идентификације.¹⁷

Године 2017, после деценија рада и одлагања, објављен је први том археографског описа збирке рукописа Радослава Грујића, која се чува у Музеју Српске православне цркве у Београду.¹⁸ Пажљиво прегледајући садржину појединих рукописа, према оригиналним насловима састава, пажњу ми је привукао зборник веома разноврсне садржине, заведен у збирци под бројем 127, написан на преко хиљаду страна средином XVIII века. На самом крају кодекса, на листовима 526–548, преписана су два састава чији су наслови одговарали онима који чине млађу редакцију Душанова законодавства – Закон Константина Јустинијана и Душанов законик.¹⁹ Љубазним посредовањем господина Мирослава Лазића, археографа у Одељењу за археографију Народне библиотеке Србије, и предусретљивошћу и разумевањем ђакона Владимира Радовановића, управника Музеја Српске православне цркве, добио сам прилику да прегледам рукопис и уверим се да је заиста реч о препису млађе редакције Душанова законодавства. Сада можемо са сигурношћу говорити о 27 познатих преписа Душанова законика, а можемо му без тешкоћа наденути и име – ХОПОВСКИ – јер га је, како сведоче записи писара и читалаца, преписао један хоповски пострижник и у манастиру Хопово чувао се најкасније до 1941. године.

Овај препис не помиње се нигде у обимној литератури о Душанову законодавном раду, нема га ни у једном попису преписа Душанова законика,²⁰ а судећи према подацима у публикованом опису Грујићеве збирке, о рукопису у којем је преписан нема ни литературе. Све то навело ме је на помисао да је реч о потпуно непознатом рукопису и препису Душанова законодавства. Међутим, већ после првих корака у потрази за литературом о писару и месту чувања рукописа и о делима која су у њему преписана²¹ постало је јасно да је лаконска тврдња из описа рукописа – „Литературе нема” – далеко од истине. Штавише, показало се да ни препис Душанова законика у њему није

¹⁷ Из свога искуства могу навести пример погрешне идентификације рукописа бр. 1 из збирке саборне цркве Св. Николе у Вршцу, који је забележен међу преписима Скраћене синтагме Матије Властара у незастаривом и много коришћеном приручнику Димитрија Богдановића, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII век)*, САНУ, Београд 1982, бр. 1430. Љубазношћу проте Огњена Вељанчића, старешине храма, добио сам рукопис на увид и уверио се да је реч о препису епитимијног номоканона, тзв. Псеудо-Зонаре.

¹⁸ В. Мошин, Љ. Васиљев, Д. Богдановић, М. Гроздановић-Пајић, *Рукописи Музеја Српске православне цркве: Збирка Радослава М. Грујића*, I-1, Београд 2017.

¹⁹ Исто, 193–197.

²⁰ Вид. нап. 2.

²¹ Да поменем само: извод из *Хроника* Ђорђа Бранковића, *Епистома* и *Пројекција* Дионисија Новаковића, *Кайихизис* Василија Крижановског, одломци из историје Цезара Баронија, *Ајофшејмајша* Бењаша Буднија, Езопове басне, одломци из *Трагокомедије* Мануила Козачинског, привилегије Српске цркве у Хабзбуршкој монархији, српски Хронограф итд.

био остао незапажен. Стога се може рећи да рукопис бр. 127 Грујићеве збирке ипак није почивао у тами заборава, како се начелно био изразио Никола Радојчић, него је чудним стицајем околности све до данашњих дана измицао пажњи проучавалаца Душанова законодавства. Из те перспективе посматрано – сада је поново откривен!

Према мојим сазнањима, рукопис је у манастиру Хопово пронашао Тихомир Остојић 1906. године, прикупљајући грађу за студију о манастирским годинама Доситеја Обрадовића,²² и први га је и једини детаљно проучио. Остојић је настојао да, у мери у којој су то допуштали извори, пренесе читаоцу атмосферу у манастиру Хопово почетком друге половине XVIII века, свакодневицу манастирског живота и збивања која су је реметила. Нарочито се старао да проучи Доситејево духовно sazревање у манастиру, кроз утицаје игумана и братије, као и књига које су му у манастирској библиотеци биле доступне. Ти ће се утицаји одразити на његово потоње деловање и стваралаштво, те је Остојић покушао да утврди којим је делима Доситеј напајао своју жеђ за знањем. Из извештаја о визитацији манастира 1753. године могао је с великом вероватноћом реконструисати фондове манастирске и личних монашких библиотека, тј. оно што је Доситеју било на располагању за читање, а са сигурношћу је могао утврдити бар део литературе која је кроз његове руке прошла на основу Доситејевих сећања и његових записа на самим књигама. Управо ово последње дало је Остојићу повода да се детаљно позабави зборником у којем је било преписано и Душаново законодавство, јер је на подставном листу предње корице Доситеј оставио белешку: читих[ъ] овъ книгъ азъ грешнѣи дѣаконъ ва мѣсець н(о)ембръ 1759 лето Б(о)гъ да подмиае писавшаго ю и мене недостоннаго.²³ Пошто је у истраживањима користио богату архивску грађу из хоповског архива, Остојић је успео, поређењем графије рукописа и манастирских протокола, да идентификује писара – хоповског јеромонаха Спиридона Јовановића – и задужи нас сразмерним богатством биографских података о њему, о чему ће доцније бити више речи.

Остојић је своју обимну студију објавио 1907. г. у издању Матице српске. У поглављу о Доситејевој лектири он је у појединостима описао садржину *Спиридонова зборника*, како га је именовао, што је остао његов уобичајен назив у литератури.²⁴ На крају описа саопштени су и подаци о Душанову законодавству: „На крају *Зборника* уписао је Спиридон Законик цара Јустинијана и цара Душана. Текст овог преписа се слаже са млађим рукописима ових закона којих је репрезентант т. зв. Софиски препис”. У напомени се позива на издања Новаковића из 1898. и Флоринскога из 1888, а потом даје кратка запажања о сличностима и разликама у обиму и структури у односу на Софијски и указује на куриозитет Спиридонова преписа који је средњовековни појам *себар*, разумео као *серб*, тј. Србин.²⁵ Из овога кратког осврта

²² Оставио је датирани потпис на предњој страни листа 509.

²³ *Збирка Радослава М. Грујића*, 196. Запис је први издао Љ. Стојановић, *Сѣтари српски записи и напѣиси*, II, Београд 1903, бр. 3150.

²⁴ Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову. Сѣудија из кулѣурне и књижевне истѣорѣ*, Књиге Матице српске бр. 19 и 20, Нови Сад 1907, 2002², 359–366; записе на рукопису издао је на стр. 377, укључујући и онај Доситејев (вид. претходну нап.).

²⁵ Исто, 366 нап. 51.

види се да је Остојић недвосмислено препознао текст млађе редакције Душанова законодавства и није оставио места сумњи да се ради о новом препису.²⁶

Остојић је дао да се преведе на немачки скраћена верзија његовог дела о Доситеју, на Јагићев подстицај пријавио ју је као докторску дисертацију, одбранио на Бечком универзитету исте године, а објавио 1909. у Јагићеву *Архиву за словенску филологију*. И у тој скраћеној верзији оставио је места за детаљан опис *Ћиридонова зборника* и откриће преписа Душанова законодавства: „Am Ende der Handschrift ist das Gesetzbuch des Kaisers Justinian und des Zaren Dušan eingetragen. Der Text dieser Abschrift stimmt mit den jüngeren Handschriften dieses Kodex überein, deren Repräsentant die sog. Sofiaer Abschrift ist”.²⁷

Међу проучаваоцима Душанова законодавства ове вести прошле су незапажено, а тако је било и с новинском цртицом која је 1954. у раздобљу када је због обележавања шесте стогодишњице доношења Законака цара Душана било повећано интересовање за њега, објављена у дневном листу Политика.²⁸ У непотписаном тексту, из пера Ђорђа Сп. Радојичића, објављеном као одговор на питање „Кад је Доситеј имао прилике да се упозна с

²⁶ Очекивало би се да је Остојић о своме открићу обавестио Стојана Новаковића, обраћајући му се писмима поводом својих истраживања у хоповској библиотеци и писања студије о Доситеју. У писму писаном 28. априла/8. маја 1906. „недељу дана пошто је „поднео Матици повећи рад којему је натпис ‘Доситеј Обрадовић у Хопову’”, Остојић се распитује о манастирским уставима којима су регулисани организација и литургијски живот фрушкогорских манастира пре доношења *Монашких љавила* митрополита Вићентија Јовановића 1733 (Државни архив Србије, СН 1909; Новаковићев одговор, 3. маја 1906: Р. Димитријевић, „Писма Стојана Новаковића Тихомиру Остојићу”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* (ПКЈИФ), 41, св. 3–4 (1975) 240–241 бр. 9). Писмо писано 22. августа/4. септембра 1906. још је занимљивије јер њиме, поред осталог, Остојић обавештава Новаковића о неким својим открићима у хоповској библиотеци – рукописним песмарицама, Доситејевој *Буквици* и *Траеодокедији* Мануила Козачинског. За ово последње вели: „Нашао сам рукопис оригиналнога текста, само је рђав и искварен”. О *Ћиридонову зборнику*, у којем су преписани и изводи из Козачинскове драме, нема ни речи, а камоли о препису Душанова законодавства (Државни архив Србије, СН 1910; Новаковићев одговор, 28. августа 1906: Р. Димитријевић, н. д., 242 бр. 12). Чудно је ово Остојићево ћутање, тим пре што је 1897. у време када је Новаковић увелико припремао критичко издање Душанова законика, овоме понудио рукописе Борђошких и Ковиљски и потом му послао њихове описе (Ст. Новаковић, *Законик*, LXXXV–LXXXVI № 19, 20). Можда није сматрао важним да 1906. године (осам година после објављивања критичког издања Законика) обавештава Новаковића о открићу још једног у низу представника млађе редакције Душанова законодавства, јер му је било познато да овај није превише марио за рукописе XVIII века. Штавише, Новаковић је, у одговору на својевремену Остојићеву понуду два непозната рукописа, навео да би послате описе рукописа „уврстио на своје место, а од текста ми не треба ништа” (Рукописно одељење Матице српске, бр. 2446, Београд, 24. септембар 1897).

²⁷ Т. Ostojić, „Dositheus Obradović’s Klosterjahre”, *Archiv für Slavische Philologie*, 30 (1909) 384–389. У српском преводу Страхиње Костића дело је објављено 1965: Т. Остојић, „Манастирске године Доситеја Обрадовића”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* (ЗМСКЈ), 13-1 (1965) 44–46.

²⁸ Зацело је остала непримећена јер је објављена у рубрици „Да ли знате?”, која је у то време штампана у Политикином *Догайку* и то тако што су у једном броју постављана питања, а у наредном давани одговори на њих. У Политици од среде, 10. фебруара 1954 (бр. 14737) као прво питање наведено је: „Кад је Доситеј имао прилике да се упозна с Душановим закоником?”, на страни 131 Политикиног *Догайка*, а у наредном броју (Политика, четвртак, 11. фебруар 1954, бр. 14738), на страни 135 *Догайка*, налази се одговор.

Душановим закоником?”, налази се и сумарни опис садржине *Спиридонова зборника*, према подацима што их доноси Остојић, и упозорење да је на његовом крају преписан Душанов законик.²⁹ И наредних година податак о Душанову законнику помиње се узгред, обично у радовима који су се бавили Спиридоном Јовановићем и његовим зборником или Доситејем Обрадовићем. Нема потребе све их наводити нити библиографски подаци које сам успео прикупити претендују на целокупност. Боривоје Маринковић у биографији Спиридона Јовановића, написаној за Лексикон писаца Југославије, на крају описа садржаја *Спиридонова зборника* наводи да се ту налазе и „два правна средњовековна споменика *Јустинијанов Кодекс* и *Душанов законик*.” Веровао је да *Спиридонов зборник* „данас није приступачан и познат”.³⁰ У *Историји српске књижевности класицизма и ѓрегромантизма*, објављеној исте године, Милорад Павић помиње да је Доситеј у Хопову читао зборник у коме се поред других дела налазио и Душанов законик.³¹ Лазар Чурчић у студији о Василију Крижановском (2002), чији је Катихизис преписан у *Спиридонову зборнику*, даје сумаран опис његове садржине, поменувши и Душанов законик.³² Боривоје Маринковић (2006), на истом месту на ком је решио загонтеку Вуловићева (Карловачког) рукописа, доноси, према Остојићу и Радојичићу, основне податке о Спиридонову препису Душанова законика, уз уверење да рукопис „данас није никоме [...] приступачан”.³³ Жарко Војновић (2018) у расправи о преписивачкој делатности у манастирима Карловачке митрополије у XVIII веку представљање *Спиридонова зборника*, према подацима које је био саопштио Остојић, завршава запажањем: „Зборник се окончава Јустинијановим и Душановим законцима”.³⁴

„По некој чудној случајности Спиридонов препис, који је прелиставао и читао млади Доситеј, не помиње се у науци кад се набрајају рукописи *Душановој законика*”,³⁵ исправно примећује Ђорђе Радојичић. Или, да се послужим речима Боривоја Маринковића, „Александар В. Соловјев није, зачудо, уочио један позни препис *Душановој законика* из средине XVIII столећа, који је, такође, промакао истраживачима старог српског права!”³⁶ Занимљи-

²⁹ О Радојичићевом ауторству вид. Б. Маринковић, Б. Гаврилов, „Додатак ‘Библиографији радова академика Ђорђа Сп. Радојичића’”, *Годишњак Филозофској факултету у Новом Саду* (Годишњак ФФНС), 14/2 (1971) 765, бр. 33. Текст је прештампан у књизи: Ђ. Сп. Радојичић, *Културно блао. Да ли знаише?*, прир. С. Томин, Нови Сад 2006, 113.

³⁰ В. Marinković, „Jovanović Spiridon”, *Leksikon pisaca Jugoslavije*, II, Novi Sad 1979, 623b. И у биографском огледу о Дионисију Новаковићу тврдио је да се рукопис налазио „својевремено у манастиру Хопову” (Б. Маринковић, „Скица за три портрета”, *Годишњак ФФНС*, 11/1 (1968), 227, 228).

³¹ М. Павић, *Историја српске књижевности класицизма и ѓрегромантизма : класицизам*, Београд 1979, 505. И у каснијим издањима: *Раћање нове српске књижевности : историја српске књижевности барока, класицизма и ѓрегромантизма*, Београд 1983; *Прегромантизам*, Историја српске књижевности 4, Београд 1991, 167.

³² Ј. Чурчић, „Трагови мало познатог професора новосадске Словенско-латинске школе Василија Крижановског”, *Свеске Маишце српске*, Серија књижевности и језика, 38 (10) (2002), 27–28 (= *Исходи и сйазе српских књија 18. века*, прир. Д. Грбић, Нови Сад 2006, 31–32).

³³ Б. Маринковић, *Скривени свей*, 537–538.

³⁴ Ж. Војновић, „Преписивачка делатност у манастирима Карловачке митрополије у 18. веку”, *Чийалишће*, 33 (2018) 59.

³⁵ Вид. нап. 28 и 29.

³⁶ Б. Маринковић, *Скривени свей*, 537.

во је да је чак и Никола Радојчић имао рукопис у рукама, али очигледно није тражио даље од извода из *Хроника Ђорђа Бранковића*, чији је предговор објавио управо према Спиридоновом препису.³⁷ Како то да је дуже од једног stoleћа овај препис измицао пажњи проучавалаца Душанова законодавства?

Један од разлога за такав превид може делом почивати на чињеници да се подаци о Спиридонову рукопису налазе поглавито у делима која се не баве историјом права, било да помињу Душанов законик или не, као у следећим примерима. Рецимо, у студијама Властимира Ерчића о Мануилу Козачинском, чији се фрагменти дела налазе у препису у *Спиридонову зборнику*,³⁸ или Владимира Вукашиновића о делима Дионисија Новаковића и Василија Крижановског.³⁹ Други разлог би се могао наћи у (погрешном) уверењу да је рукопис у време Другог светског рата уништен или бар да се није могло утврдити каква је била његова судбина. Међутим, још 1961. Александар Младеновић је, бавећи се графијом раних Доситејевих записа, идентификовао рукопис и саопштио податке о месту његова чувања и сигнатуру,⁴⁰ али и тај податак је већини истраживача који су се освртали на *Спиридонов зборник* промакао, тим извесније што су се, по правилу, ослањали на Остојићеву студију.⁴¹

За разлику од преписа Душанова законодавства у *Спиридонову зборнику*, о чему се ретко писало, о преписивачу Спиридону Јовановићу постоји сразмерно обиље изворних вести, а већину их је први саопштио управо Тихомир Остојић. Заправо, од свих познатих преписивача Душанова законика, поглавито оних из XVIII века, о Спиридону се највише зна. Рођен је у Београду 1719,⁴² а школу је изучавао код познатог београдског учитеља даскала Стефана, што се, још од Остојићеве студије, погрешно идентификује са Стефаном Стојковићем, архиепископским егзархом, од којег су остала два преписа Душанова законодавства – Ковиљски и Софијски.⁴³ Хоповски искушеник

³⁷ Н. Радојчић, „О Хроникама грофа Ђорђа Бранковића”, *ПКЛИФ*, 6 (1926) 13–15.

³⁸ В. Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Трагедокомеџија*, Нови Сад – Београд 1980, 399 нап. 17, 414 нап. 233, 430–432; М. Радоњић, „Козачински Мануил/Емануил”, *Енциклопедија СНП*, <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=6395> (приступљено 14. септембра 2021).

³⁹ Вукашиновић редовно наводи где се чува *Спиридонов зборник* и његову сигнатуру: В. Вукашиновић, „Новосадски богословски рукописи: Василије Крижановски и Дионисије Новаковић”, *Гласник: службени лист СЦП*, 10 (2006) 277–279 (прештампано у: *Католически ириручници*, прир. Д. Грбић, Р. Станковић, Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, Књ. XVI, Нови Сад 2014, 146 нап. 14). Ту се, због штампарске грешке, даје погрешна сигнатура – 27 уместо 127. Тачни подаци у монографији *Српска барокна теологија: библијско и свештојачинско богословље у Карловачкој митрополији XVIII века*, Београд – Краљево – Нови Сад 2008, 150 нап. 213; и у издањима из 2010. и 2017.

⁴⁰ А. Младеновић, „Анализа графије првих рукописа (записа) Доситеја Обрадовића из манастира Хопова, Крке и Драговића”, *Годишњак ФФНС*, 6 (1961) 243, 246; исти, *Извештај о научноистраживачком раду*, на истом месту, 409.

⁴¹ Осим радова наведених у нап. 30–34, вид. М. Тишма, „Јовановић Спиридон”, *Српски биографски речник* (СБР), 4, Нови Сад 2009, 632–633; Ж. Војновић, *Српске манастирске библиотеке до краја XVIII века*, Панчево 2019, 2020², 124 нап. 297.

⁴² Приликом визитације фрушкогорских манастира 1753. забележено је да Спиридон има 34 године (Д. Руvaraц, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год.*, Сремски Карловци 1903, 226), а приликом визитације 1771. 52 године. Исти, „Опис фрушкогорских манастира од 1771. године”, *Архив за историју Српске православне Митрополије карловачке*, год. III, св. 2 (1913), 104.

⁴³ Идентификација није могућа из више разлога: 1) Стефан Стојковић био је монах и имао чин синђела, а даскал Стефан био је световно лице; 2) у време када је Стефан учитељ

постао је 1735, постригао се на Божић 1738, а наредне године рукоположен је за јеромонаха.⁴⁴ Због блиских веза с епископом пакрачким Софронијем Јовановићем, такође хоповским пострижником, једно време током пете деценије XVIII века био је учитељ у Пакрацу и Осеку.⁴⁵ У време визитације фрушкогорских манастира јула 1753. поново је био у Хопову, добио је карактеристику, ретку за тадашње необразовано монаштво: „В писанији искусан, читати, појати и писати изрјадно знајет”. Због тога је постављен за типикара и магистра манастирског, с обавезом да води манастирске протоколе, да подучава братију и прњаворску децу читати и писати као и да подучава децу и слуге манастирске вери недељом, празницима, пре литургије и пре вечерње.⁴⁶ Будући да су наредне године Хоповци предњачили у отпору фрушкогорских манастира настојањима митрополита Павла Ненадовића да искорени „осопштину”, Спиридон је у тим збивањима одиграо запажену улогу.⁴⁷ Нема података о томе да је трпео последице након што је митрополит скршио отпор непослушних игумана, али рекло би се да није случајност што га у новембру налазимо у Пакрацу, на двору свога заштитника епископа Софронија Јовановића, са звањем „епископски служитељни ефимериј протонотаријус”.⁴⁸ Тада је добио од епископа руски штампани требник.⁴⁹ Изгледа да се вратио у Хопово тек после смрти епископа Софронија (25. децембра 1757), који је тестаментом наменио 100 форинти „Спиридону ефимерију”,⁵⁰ а не помиње се у записнику с манастирског сабора, одржаног 22. јула 1757. у присуству митрополита, на којем је за протоколисту манастирског именован јеромонах Василије Недељковић.⁵¹

Премда учен, радознао, високо писмен, добар познавалац теологије и тадашње науке и образованости, брижљив преписивач, Спиридон је био несталне, луталачке и неукротиве природе – „несташни Београђанин”, како

(мештер, даскал) у Београду, Стефан Стојковић је прво егзарх ваљевског владике, а потом и архиепископско-митрополитски егзарх; 3) крајем августа 1733. бележи се да је даскал Стефан имао осам ученика, а Стефан Стојковић тада се налазио у Карловцима итд. О даскалу Стефану вид. *Историја Београда*, књ. I, Београд 1974, 552–553, а о Стефану Стојковићу вид. Ђ. Бубало, „Историја и историографија рукописа”, *Законик цара Стефана Душана*, Књ. IV, Т. I, 31–33.

⁴⁴ Д. Руварац, *Ојис 1753*, 226; исти, *Ојис 1771*, 104; Т. Остојић, *Досијеј у Хојову*, 265.

⁴⁵ Д. Руварац, *Ојис 1753*, 232; Т. Остојић, *нав. месџо*. Упор. А. Кучековић, „Епископ Софроније Јовановић (1743–1757) и барокни културни модел у Пакрачко-славонској епархији”, *Три века Карловачке митрополије, 1713–2013*, Нови Сад 2014, 604.

⁴⁶ Д. Руварац, *Ојис 1753*, 55, 238.

⁴⁷ Т. Остојић, *Досијеј у Хојову*, 48–51, 54, 59.

⁴⁸ Ефимерије је био високорангирани дворски службеник на патријарашком и владичанским дворovima; био је лични капелан и саветник архијереја и старао се о дворском протоколу. Уз то, обављао је и дужност протонотара. Према томе, Спиридон је морао бити особа од нарочитог владичиног поверења. О дужности ефимерија вид. Д. Руварац, „Дужности и права дворјана и дворских служитеља за време митрополисања Мојсеја Петровића”, *Српски Сион*, год. XVII, бр. 27 (1907) 418, 420–421; исти, „Дужности и права дворјана и дворских служитеља за време патријарховања Арсенија Јовановића Шакабенте”, *Српски Сион*, год. XVII, бр. 33 (1907) 504; М. Тимотијевић, „Богородица Бездинска и верско-политички програм патријарха Арсенија IV Јовановића”, *Balkanica*, 32–33 (2003) 327–333.

⁴⁹ Љ. Стојановић, *Зайиси и најйисци*, II, бр. 3067. В. Marinković, *Jovanović Spiridon*, 623b, погрешно убраја ову штампану књигу међу Спиридонова преписивачка дела.

⁵⁰ А. Кучековић, *Умјетносј Пакрачко-славонске епархије у XVIII веку*, Београд 2014, 51, 92.

⁵¹ Т. Остојић, *Досијеј у Хојову*, 204–205.

га духовито назива Властимир Ерчић.⁵² Често је бежао из манастира, а након покајничких повратака сваки пут је потписивао реверсе којима се неискрено обавезивао да за живота више неће напуштати постриг.⁵³ И поред повремених испада, његова знања и вештине били су потребни манастиру па је у лето 1759. поново постављен за протоколисту и магистера, а почетком 1760. добио је овлашћење да учи појању млађе јеромонахе и ђаконе.⁵⁴ У јуну 1760. побегао је седми пут и скитао се по Турској до повратка у априлу наредне године. Тада се за њега код митрополита заузео, као и 1759. приликом једне од бежанија, потпуковник Александар Рашковић из Петроварадинског пука,⁵⁵ па је успео да се провуче без озбиљније епитимије уз обећање да му је то последњи пут. За казну је годину дана морао да помаже у кухињи, да доноси воду и дрва, није смео да учествује у раду братског сабора ни у богослужењу, да напушта манастир нити да коме пише. Ако би поновио грех трајно му се забрањивао повратак у манастир.⁵⁶ Штавише, 18. јуна 1762. по казни је премештен у манастир Фенек.⁵⁷ До 1766. вратио се у матични манастир, а 8. септембра 1770, митрополит Јован Георгијевић именовао га је за игумана Врдника.⁵⁸ У том манастиру подигнута је чесма 1772. при игуману кир Спиридону.⁵⁹ У Хопово се вратио 1773, јер је 24. октобра те године за новог врдничког игумана изабран јеромонах Василије.⁶⁰ Умро је 22. априла 1782, пошто је претходно дуго побољевао.⁶¹

Осим обимног рукописа с преписом Душанова законодавства, Спиридон је оставио иза себе бројне белешке и преписе аката у протоколима манастира Хопово, поглавито из шесте деценије XVIII века. Њима се служио Остојић пишући студију о Доситеју Обрадовићу, али су страдали с манастирском архивом у Другом светском рату. Осим тога, по одликама графичке и запису о преписивању, са сигурношћу му се приписује рукопис Српског летописа, који се данас чува у Шафариковој збирци у Народном музеју у Прагу (сигн. IX Н 4 [Š 27]).⁶² Према запису, грешни и злополучни Спиридон Хоповац преписао је рукопис за игумана Велике Ремете Атанасија Исаијевића, 2. јула 1762. у манастиру Фенеку.⁶³

⁵² В. Ерчић, н. д., 430.

⁵³ Т. Остојић, *Досијеј у Хойову*, 264.

⁵⁴ Исто, 277, 294, 295.

⁵⁵ О њему вид. П. Штрасер, *Књиџори и џриложници манастира Бешенова у XVIII веку*, Сремски Карловци 1996, 16, 24. Рашковић је морао имати неки разлог да код митрополита оправдава непослушног хоповског монаха. Спиридон је, како стоји у извештају о визитацији 1753. год., имао сестру у Новом Саду. Можда је управо то Ана, супруга Александра Рашковића. Уколико јесте, онда је Спиридон морао потицати из добростојеће породице.

⁵⁶ Т. Остојић, *Досијеј у Хойову*, 306.

⁵⁷ Исто, 265, нап. 12.

⁵⁸ С. Попић, *Ојис Манастира Врдника-Раванице у Срему*, Сремски Карловци 1898, 47; Д. Руварац, *Ојис 1771*, 104, 106.

⁵⁹ П. Момировић, *Сџари срџски зајиси и најџиси из Војводине*, књ. 1, Нови Сад 1993, бр. 1687.

⁶⁰ С. Попић, *нав. место*.

⁶¹ Т. Остојић, *Досијеј у Хойову*, 266.

⁶² И. Шпадијер, В. Тријић, З. Ракић, З. Ранковић, *Срџске рукојисне књџие у Чешкој*, Београд 2015, 78–79, бр. 21 и снимак на стр. 222.

⁶³ Ј. Стојановић, *Зајиси и најџиси*, II, бр. 3196; J. Vařica, J. Vajs, *Soupis staroslovanských rukopisu Národního musea v Praze*, Praha 1957, 294.

Иринеј Радић, игуман хоповски, у својој историји манастира Хопова објављеној 1847, помиње „рукописну повест, минејску весма опширну” о св. Теодору Тирону, коју је написао 1780. Спиридон Јовановић.⁶⁴ На основу овога податка усталило се уверење да је реч о још једном рукопису писаном Спиридоновом руком.⁶⁵ Тек 1997, у постхумно штампаној збирци записа и натписа Владимира Ђоровића, објављен је и запис са овога рукописа из којег се види да је „старац Спиридон” заиста написао Повест о св. Теодору Тирону, будући „привољен бист” од архимандрита Јована Јовановића и игумана Василија Недељковића, али да је у том рукопису препис јерођакон хоповског Порфирија из 1780.⁶⁶ Рукопис се данас чува у Библиотеци Српске патријаршије (бр. 285). Добротом њеног управника др Зорана Недељковића имао сам прилику да прегледам ту књижицу и уверим се да није писана руком Спиридоновом и да је Ђоровић без грешке прочитао запис. Пошто је заједничко старешинство архимандрита Јована и игумана Василија у Хопову почело 1776,⁶⁷ Спиридоново дело настало је у раздобљу 1776–1780, али аутограф до данас није пронађен.⁶⁸

Његов највећи подухват ипак је рукописна књига Грујићеве збирке, бр. 127, обима 562 листа, несвакидашња по разноврсности садржине, по ретким или јединственим преписима и изводима и, наравно, по целовитом препису Душанова законодавства млађе редакције. У њој нема Спиридонова записа о томе када је и где окончао преписивање свога обимног зборника, али се одговори на та питања, према неким Спиридоновим интервенцијама у тексту и датацији водених знакова, могу добити. На листовима 496–506 Спиридон је преписао пролог и три позоришне песме из прве српске позоришне представе – *Трагедо-комедије* Мануила Козачинског (први пут изведене 1736).⁶⁹ Једну од њих – *Преславна Србије* – преименовао је у *Преславна Славоније* (с надсловом *Канџи*

⁶⁴ И. Радић, *Повјесѣ крајѣка о фруцѣкојторском обѣтѣежителном манастѣиру Хојову*, Будим 1847, 29.

⁶⁵ Вид. нпр. Д. Руварац, „Житије Св. Теодора Тирона”, *Срѣски Сион*, год. XIV, св. 20 (1904) 605; В. Marinković, *Jovanović Spiridon*, 623b; В. Gugolj, „The St. Theodore Tyron cult in the Novo Horovo Monastery”, *Зборник радова Филозофској факултѣи у Приѣтѣини*, 49/3 (2019) 172.

⁶⁶ В. Ђоровић, *Стѣари срѣски зайиси и најѣисѣи*, прир. Р. Михаљчић, Београд 1997, 67 бр. 131.

⁶⁷ Д. Ковачевић, И. Јокић, Н. Ковачевић, „Настојатељи манастира Хопова у XVIII веку”, *Сѣоменица Истѣоријској архива „Срем”*, 2 (2003), 42–43.

⁶⁸ Сачуван је још један рукопис са текстом Повести о св. Теодору Тирону, писан у последњој четврти XVIII века, нема записа, а према одликама графѣје јасно је да то није Спиридонова рука. Рукопис се чува у Библиотеци Матице српске. Инв. бр. 113456; стара сигнатура РР 190; И. Веселинов, „Повест о Теодору Тирону”, *ЗМСКЈ*, 16/2 (1968), 216–231; прештампано у: *Трајом срѣске процлосѣи*, Нови Сад 1991, 79–97; Иста, „Српске ћирилске рукописне књиге XVIII века у Библиотеци Матице српске (3). II Недатиране”, *Годишњак Библиоѣке Матице срѣске*, 6 (1981), 120–121, бр. 46.

⁶⁹ М. Радоњић, „Козачински Мануил/Емануил”, *Енциклопѣдија СНП*, <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=6395> (приступљено 14. септембра 2021); Ђ. Перић, „Прва позоришна песма – Плач мајке цара Уроша”, *Енциклопѣдија СНП*, <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=14753> (приступљено 14. септембра 2021); Р. Грујић, *Срѣске школе (од 1718–1739г.)*. Прилој културној истѣорији срѣској народа, Нови Сад – Београд 2013, 144–147. У критичком издању *Трагедо-комедије* Козачинског дата су и различити из Спиридонова преписа та четири фрагмента (В. Ерчић, н. д., 430, 440–441, 496–499, 548–551, 558–563).

Славонији), а уместо имена карловачког митрополита Вићентија Јовановића унео је име свога заштитника, епископа пакрачког Софронија Јовановића.⁷⁰ У наставку, на листовима 506–566 преписана су два *Привејсѣвија* Козачинског (оде у тринаестерцу, похвалне песме, ентрате) – прво митрополиту Вићентију Јовановићу,⁷¹ поводом његова повратка из Беча у јесен 1735, и друго епископу костајничком Стефану Љубибратићу. Иако су писане у акростиху тако да почетна слова свакога другог стиха откривају идентитет слављеника – Викентій Івановиѣ Божією милостию православни архієпископ митрополит белградски виват и Стефану Любовератиѣ (sic) епископу православному костанничкому в долгиа дни радовати ся желаю – то није сметало Спиридону да у првом *Привејсѣвију* убележи Пакрац као архијерејско седиште, у стиховима: Лѣто се естъ шесто како ты радиши // На престолѣ пакрачком[ѣ], правлно сѣдиши,⁷² и да изостави име Мануила Козачинског као аутора, а у другом да унесе име Софроније уместо Стефан и Пакрац уместо Коста(ј)ница.⁷³ Будући да је у тренутку писања *Привејсѣвија* била шеста година Софронијева намесништва у Пакрацу,⁷⁴ како стоји у горе наведеним стиховима, то значи да је Спиридон прерађивао и преписивао ове похвалне песме 1749, управо у време када је учитељевао у Пакрацу.

Исте године преписао је и *Еѣиѣом* Дионисија Новаковића, на лл. 197а–218а, ставивши и ово дело под благослов епископа „пакрачко-славонског и осечкопољског” Софронија Јовановића уместо оригиналног покровитеља, епископа бачког, сегединског и јегарског Висариона Павловића, а годину настанка дела – 1741 – заменивши годином преписивања. На лл. 340а–363б Спиридон је преписао извод из *Хроника* грофа Ђорђа Бранковића, а одмах након предговора унео запис о преписивању (л. 341а). У њему читамо да је *Хронику Славеносрбску* преписао Спиридон Хоповски у време када је био учитељ у осечкој школи, при епископу пакрачком Софронију и архиепископу славеносрпском Павлу Ненадовићу, Лѣта Г(о)с(по)дня 1750го, М(ѣ)с(е)ца Јан: 26го в' долней осечкој вароши.⁷⁵ Дакле, састављајући овај зборник Спиридон је већ загазио у 1750. годину и, ако није правио веће застоје, сва је прилика да је те године преписивање и окончао. Т. Остојић се чак носио мишљу „да су поједини чланци прво писани на засебним свесцима који су после укоричени уједно и скупа пагинирани”.⁷⁶ Међутим, не можемо знати да ли је рукопис био довршен у Осеку или Пакрацу или пак када се Спиридон вратио у Хопово, где га срећемо најкасније почетком јула 1753, у време визитације

⁷⁰ Упор. В. Ерчић, н. д., 560–563, 668–669.

⁷¹ О тој песми упор. Р. Грујић, *Српске школе*, 142–144; В. Ерчић, н. д., 202–210; издање оригиналнога текста: Р. Грујић, „Прилози за историју српских школа у првој половини XVIII века”, *Сѣоменик СКА*, 49 (1910), 132–134.

⁷² У оригиналу пише, према издању Р. Грујића, исто, 134: „Лѣто се естъ пятое, какв ты радиши // На престолѣ бѣлград'скомѣ правилно сѣдиши”.

⁷³ Штавише, није му сметало ни то што у *Привејсѣвију* владици Стефану доминира мотив прогона, тамновања и блиске смрти, свакако као алузија на његово протеривање с територије Млетачке републике 1722.

⁷⁴ Постављен је за пакрачког епископа у марту 1743. О њему вид. Б. Цинцар-Костић, „Јовановић, Софроније”, *СБР*, 4, Нови Сад 2009, 631–632.

⁷⁵ Издање записа: *Збирка Радослава М. Грујића*, I-I, 195. У осечкој Доњој вароши епископ Софроније имао је резиденцијалну кућу (А. Кучековић, *Умѣйност Пакрачко-славонске еѣархије*, 50).

⁷⁶ Т. Остојић, *Досиѣј у Хойову*, 377.

манастира.⁷⁷ Рекло би се да је већ током друге половине те године послужило као предлог за преписе појединих дела из његова састава. Наиме, у јануару 1754. г. довршено је преписивање зборника (МСПЦ 13) у који су преписани неки састави из Спиридонова рукописа, поред других – *Стойлав* патријарха Генадија, *Мийтарсѣва* св. Василија Великог и *Еийѣом* Дионисија Новаковића, са истоветним насловом у којем се наводи покровитељство епископа Софронија и година 1749. Име преписивача није уписано, али је доцније књига припадала јеромонаху Тирилу, хоповском пострижнику.⁷⁸

Спиридонов зборник радо се читао међу хоповском братијом. Крајем априла 1759. хоповски јеромонах Стефан оставио је запис на 196. листу – до даѣ прѣѣтѣѣ – а у новембру је читање привео крају ђакон Доситеј (Обрадовић). Грешни јерођакон Атанасије забележио је 1777. да читајући књигу много ва ней ползовахся. Рукописна књига није била уврштена у манастирску библиотеку већ је, по свој прилици, за Спиридонова живота остала у његову поседу. На полеђини 1. листа неко је 1. децембра 1766. забележио: Ћа кннга Спиридона Ёромонах[а] и пострижника хоповскаго, вероватно у време док је био по казни у Фенеку. Спиридон ју је позајмљивао и световњацима – новосадски трговац Лазар Исакович завршио је читање 12. фебруара 1782, два месеца пре Спиридонове смрти, захвално ускликнувши: о[тѣ]цѣ Спѣрїдоне, вѣчна тѣ радостѣ. Последњи податак о изношењу књиге из манастира настао је 10. априла 1795, када је извесни Јо[ван] вратио књигу Стефану Коларевичу.⁷⁹

Спиридонов зборник налазио се до почетка Другог светског рата у фонду манастирске библиотеке, под бројем 125. Тамо га је нашао Тихомир Остојић 1906, потом Никола Радојчић две деценије доцније. Манастир Хопово, са својом богатом ризницом, архивом, библиотеком и збирком рукописа, био је препуштен систематском уништавању након хрватске окупације Срема 1941. Комисија с Владимиром Ткалчићем на челу, која је боравила у манастиру септембра 1941, преузела је и пренела у Музеј за умјетност и обрт у Загребу само богослужбене и уметничке предмете. У записницима о преузимању манастирских драгоцености и оним о њиховом повраћају 1946. не помињу се хоповски рукописи, већ само појединачна документа и књиге.⁸⁰ Учесници и сведоци оимања и враћања културног блага фрушкогорских манастира сложено истичу да није било организовано преноса манастирске архиве и библиотеке, те да није позната судбина рукописне збирке манастира Хопово.⁸¹ Милан Костић, председник Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора у Војводини, у елаборату „Злочини на културноисторијским споменицима и предметима у Срему”, састављеном 1946. године, тврди да је из

⁷⁷ Рукопис, међутим, није евидентиран ни међу Спиридоновим књигама ни у фонду манастирске књижнице (Д. Руварац, *Ойис 1753*, 226, 249–250).

⁷⁸ С. Петковић, *Ойис рукописна манастира Крушегола*, Сремски Карловци 1914, 194–197 бр. 74.

⁷⁹ Т. Остојић, *Доситеј у Хойову*, 377; *Збирка Рагослава М. Грујића*, I-1, 194, 196–197.

⁸⁰ Д. Вулетих, *Судбина културне баштине Срема у шоку II свејској раша*, Нови Сад 1992, 46–48, 206, 214, 257–258, 260–261.

⁸¹ Ј. Попов, „Библиотеке и књижнице у Војводини за време Другог светског рата”, *Зборник за историју Мајнице српске*, 25 (1982) 62; *Злодела и греси. Уништавање српских манастира и цркава. Сремска епархија 1941–1945–1950*, предисловије Д. Давидов, Београд 1990, 31, 132, 214; Д. Вулетих, н. д., 270, 281.

Хопова сачувано „само 15 комада старих рукописних књига, што су непосредно пред рат ове књиге пренете у патријаршијску библиотеку”.⁸² То би могао бити један од начина којим је рукопис евентуално доспео у Грујићеве руке и у његову се поседу задесио у тренутку смрти 1955. Није ипак искључена могућност да се *Стиридонов зборник* обрео у Загребу током рата и да је с другим драгоценостима враћен Српској патријаршији 1946. У Комисији која је организовала и надгледала повраћај српских црквених драгоцености из Загреба представник Светог архијерејског синода био је управо Грујић,⁸³ па се и тим путем, уколико га је узео ради проучавања, рукопис из некадашње хоповске библиотеке могао обрести у његовој Оставини у Музеју СПЦ.

По садржини, Хоповски препис не доноси ништа ново. То је типичан представник карловачке гране млађе редакције Душанова законодавства, који иде у исту скупину с Патријаршијским, Борђошких, Текелијиним, Сандићевим, Ковиљским, Софијским, Београдским, Карловачким и Вршачким рукописом. Као и наведени рукописи, садржи текстове Закона Константина Јустинијана и Душанова законика у уобичајеном обиму и распореду грађе, укључујући и особени редослед чланова Душанова законика потекао од изгубљеног протографа карловачке верзије поремећеног редоследа листова. Прелиминарно текстолошко поређење Хоповског преписа с другим преписима карловачке верзије показује да се његов непосредни (или посредни) предлогач може идентификовати међу сачуваним преписима.

Према систематизацији и нумерацији садржинских целина Душанова законика – којих има 97 – Хоповски иде у исту групу с рукописима Борђошких, Сандићевим, Ковиљским и Софијским.⁸⁴ Закон Константина Јустинијана, премда је истог обима и састава као и у поменутом четири рукописа, има 91 члан напрема 87, и то као резултат другачијег нумерисања целина (груписање два члана под једним бројем или подела једног члана на два нумерисана).⁸⁵

Према осталим текстолошким одликама, Хоповски показује највећу блискост са Сандићевим, Ковиљским и Софијским рукописом, а у оним варијантама, укључујући грешке и испуштања текста, у којима Сандићев одступа од Ковиљског и Софијског (који су, као што је наведено, дело истог писара) Хоповски прати Сандићев.⁸⁶ Ради илустрације овде пружам само неколико примера, прво из ЗКЈ:⁸⁷

⁸² *Злодела и њеси*, 146.

⁸³ Упор. Н. Идрзивић, „Патријаршијска библиотека за време Другог светског рата и непосредно после њега”, *Гласник Народне библиотеке Србије*, 18 (2016) 183–206. У записнику о преузимању црквених драгоцености, сачињеном 8. јуна 1946. у Загребу, наводи се и „Сандук с књигама манастира Хоново”, али да ли су у њему биле само штампане књиге или и рукописи не може се знати (Д. Вулетић, н. д., 247, бр. 292).

⁸⁴ *Законик цара Стефана Душана*, Књ. IV, Т. I, 593–596.

⁸⁵ Истини за вољу, и у Карловачком рукопису препис Закона Константина Јустинијана има 91 нумерисани члан, али је расподела, груписање и нумерација грађе другачије спроведена (Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 138–141, 247–276).

⁸⁶ Та текстолошка подударња могу се лако пратити у тексту Закона Константина Јустинијана и без увида у рукопис, посредством његова издања у којем су међу различитијима наведена и она из Сандићевог (тамо именованог Стратимировићев), Ковиљског и Софијског рукописа.

⁸⁷ У навођењу текстолошких разлика користиће се следеће скраћенице: Хоп – Хоповски рукопис; Сан – Сандићев рукопис; ДЗ – Душанов законик; ЗКЈ – Закон Константина Јустинијана; МСПЦ – Музеј Српске православне цркве; БМС – Библиотека Матице српске.

чл. 98⁸⁸ – Хоп и Сан изостављају други део прописа од речи: *Аще ли оу ноции береть...*;

чл. 13 – Хоп и Сан грешком првратитъ уместо повратитъ;

чл. 31 – Сан грешком црѣковскомъ, по њему Хоп црѣковномъ уместо царьскомъ;

чл. 39 – Хоп и Сан осъжденіе уместо сѣжденіе;

чл. 50 (52 Хоп) – први одељак истоветно формулисан у Хоп и Сан;

чл. 66 (69 Хоп) – Хоп и Сан изостављају претпоследњу реченицу: *Аще ѿт тога рода. . . и оу монастире даст се.*⁸⁹

Слична поклапања могу се идентификовати и у тексту ДЗ:

чл. 52⁹⁰ – предлошко-падежну конструкцију за *неверъ* Сан преиначава у *везник* и *именицу зане веръ*, а по њему и Хоп: *зане вѣръ*;

чл. 107 – Хоп и Сан грешком *самоволанъ* уместо *самоволань*;

чл. 118 – Хоп и Сан грешком ни по-силнице заградити уместо ни по-силнице заграбити;

чл. 151 – Хоп и Сан грешком за подиннаніе уместо за подманіе.⁹¹

Предложак Хоп још се убедљивије показује поремећајем у редоследу чланова ЗКЈ који је последица погрешног слагања неколико листова приликом повезивања или преповезивања Сан. Наиме, листови 19 и 20 увезани су пре листова 17 и 18, тако да се листови нижу овим редоследом: 16, 19, 20, 17, 18, 21, 22 итд.⁹² Другим речима, заменили су места 6. и 7. лист и 4. и 5. лист треће свештице, вероватно и зато што су у тренутку повезивања били волантни. Уз то, повезивање је учињено након што су листови и прописи били нумерисани. Нови редослед листова Сан озаконен је новом фолијацијом, графитном оловком индоарапским цифрама на горњој маргини, те је л. 19 добио број 17, 20→18, 17→19 и 18→20. Управо на месту где почиње текст на погрешно увезаном листу 19 (сада 17) Сан, долази и до прекида текста у Хоп. На пола члана 52 (према нумерацији у издању; у Хоп је то чл. 54), текст се наставља другим делом члана 57,⁹³ а следе му чланови 58, 59, 60, 61 и први део чл. 62,⁹⁴ баш као на листовима 19 и 20 Сан (тј. 17 и 18, према новој фолијацији). Затим у Хоп следи текст који се налази на листовима 17 и 18 Сан (тј. 19 и 20, према новој фолијацији) и то, други део прекинутог члана 52, потом чланови 53, 54, 55, 56 и први део чл. 57. На листу 21 Сан наставља се 62. члан, баш као и у Хоп, где првом делу чл. 57 следи други део чл. 62,⁹⁵ с тим што је у Хоп изостављен текст који је исписан у првом реду л. 21 Сан:

⁸⁸ Нумерација чланова у издању.

⁸⁹ МСПЦ, Грујић бр. 127, лл. 526б, 527а, 528б, 530а, 531б; Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 76, 78, 85, 89, 96.

⁹⁰ Према Новаковићевој нумерацији.

⁹¹ МСПЦ, Грујић бр. 127, лл. 539б, 543а, 543б, 545б; *Законик цара Стефана Душана*, Књ. IV, Т. I, 282, 290, 291, 294.

⁹² Д. Грбић, К. Шкорић, Љ. Васиљев, *Душанов законик. Борђошкої, Николајевићев, Текелијин, Сирајимировићев и Ковиљски рукопис*, Тирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, књ. XIII, Нови Сад 2008, 63–64; Љ. Васиљев, „Опис Сандићевог рукописа”, *Законик цара Стефана Душана*, Књ. IV, Т. I, 301. Снимци Сан доступни су у Дигиталној колекцији Библиотеке Матице српске

⁹³ Бројеви чланова ЗКЈ дати су према нумерацији у издању, осим на местима где је другачије упозорено.

⁹⁴ МСПЦ, Грујић бр. 127, лл. 530а–530б.

⁹⁵ МСПЦ, Грујић бр. 127, лл. 530б–531а.

или инидъ прииднїком' его:–. Нови редослед чланова потврђен је у Хоп континуираном нумерацијом, тако да чл. 54 Хоп садржи текст првог дела чл. 52 Сан и други део чл. 57. Однос нумерације у наставку је:

55 (Хоп) : 58 (Сан)

56 : 59

57 : 60

58 : 61/62.1/52.2

59 : 53

60 : 54

61 : 55.1

62 : 55.2

63 : 56

64 : 57.1/62.2

65 : 63 итд.

Нема никакве сумње да поремећај у редоследу прописа који одликује текст ЗКЈ у Хоп има своје изходиште у погрешно увезаним листовима Сан. Тај рукопис настао је око 1724, а у следећој четврти 18. столећа морао је бити преповезан или први пут повезан, тј. добити редослед листова какав се одсликава у редоследу чланова ЗКЈ у Хоп, преписаном око 1750. Уз горе наведена текстолошка подударана, то би требало да буду чврсти аргументи у прилогу уверењу да је предложак Хоп био управо Сан.

Међутим, треба скренути пажњу и на разлика између два рукописа,⁹⁶ а разлика у укупном броју чланова ЗКЈ, сходно систематизацији грађе, није једина између два текста. Честе су варијанте интегритета, поглавито испуштања текста:

– типски наслови или уводне формуле прописа у ЗКЈ, мада недоследно: рече благочистици царь и закон' царьски, док су у ДЗ потврђена само два случаја;

– цели чланови: само један случај у ДЗ; изостављен је чл. 18 (према нумерацији Бор, Сан, Ков и Соф; одговара чл. 49 Новаковићеве нумерације);⁹⁷

– делови реченица: осим наведеног примера с почетка л. 21 Сан, у чл. 14 ЗКЈ: ...вѣсе и та коупли да расплет' се, или у чл. 70 (74 Хоп) ЗКЈ: виденїи бѣдѣтъ снѣ смѣв'шеѣ сѣтворити;⁹⁸

– појединачне речи: на много места, углавном у ЗКЈ.⁹⁹

Рекло би се да су изостављања речи или делова текста резултат редакторских захвата преписивача, јер су изостављене углавном сувишне речи, понављања, реторски украси. Ниједна од ових интервенција није променила или замаглила смисао прописа. У случају чл. 18 ДЗ, тај пропис је писарским погрешкама у Сан толико искварен да је постао тешко разумљив те га је можда зато Спиридон и прескочио.

Ређи су случајеви допуна текста, и то само у ДЗ:

⁹⁶ У наставку су наведени само одабрани примери.

⁹⁷ МСПЦ, Грујић бр. 127, л. 539б; *Законик цара Симефана Душана*, Књ. IV, Т. I, 282.

⁹⁸ БМС, РР I 34, лл. 4б, 28а; МСПЦ, Грујић бр. 127, лл. 527а, 533а.

⁹⁹ За илустрацију вид. разночтенија у издању ЗКЈ (Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 73–109).

чл. 55 — и ако и властелинъ, или властелинчи[ъ] опсв (sic) *себѣ*, да платит[ъ] 100, пер'перъ. и ако *себѣ*н[ъ]: ОБЕЗЧАСТИТЬ властелина, или властелинчиѣ, да платит[ъ] 100 пер'перъ и да се осмьднѣтъ;¹⁰⁷

чл. 69 — **О СЯБОРЕ СЕРБСКОМ[Ъ]**. Сябора *себѣ* да нестъ, тко ли се обрещетъ у сябора *себѣ* да мз се ѣши *от[ъ]секвтъ[ъ]*: и да се осмьдет[ъ].¹⁰⁸

Међутим, у чл. 85 приближио се изворном значењу преиначивши „себра” у „сиромаша”, тј. припадника неповлашћених сталежа:

ЗА НЕПОЩЕНЪ РЕЧЬ. ЯКО тко речетъ злв и безчестнв реч[ъ]: Яко є властелинъ, да платит[ъ] 100. пер'перъ, ако ли вьдетъ *сиромаш[ъ]* да платит[ъ]: 12. пер'перъ, и да се бѣетъ.¹⁰⁹

У чл. 94 и 98 протумачио је себра као селѣака, земљорадника и употребио именицу *пахоръ* (паор < нем. Bauer),¹¹⁰ раширену у говору Срба у Хабзбуршкој монархији. У чл. 98 ипак је дописао на маргини *сиромаш*:

чл. 94 — ЯКО бѣетъ властелинъ *себѣ* то естъ *пахора* у градв, или у жьпн, ако на смрть убиетъ, *себѣ* да платит[ъ] *д* пер'пер[ъ]. ако ли бѣетъ *себѣ* властелина, да мз се рвке *от[ъ]секвтъ[ъ]*: и да платитъ 300, пер'перъ;

чл. 98 — ако ли се почьпаю два *пахора*, да платит[ъ]: 12. пер'пер[ъ]: сваки.¹¹¹

Рекло би се да је са истом намером Спиридон интервенисао у језику, настојећи да изменама у складу с народним говором учини прописе разумљивим. Могу се идентификовати бројни примери иновирања и то је једна од особених одлика Душанова законодавства у препису Спиридона Хоповца, којим се јасно одваја од свих других преписа:

иновирани облици

ако — аще; тко — кто; кон — иже; кадъ — вѣнѣгда/егда; како — јако/јакже; сован, ова, овв, ово — сѣн, сѣа, сѣю, се же; свнмъ — всемъ; вр'ло — велнн; више — веѣе; после — по томъ; прво — прѣжде; натрагъ — вѣспет; остало — ин'но; сведокъ — свѣдѣтель; сведоци сведочет[ъ] — свѣдѣтели свѣдокують; слобод'ны/слобод'не — слободни/слободѣне ИТД.

правописне иновације

Употреба слова /j/ спорадично, за умекшавање, иницијално и интервокалски:

својомъ — свономъ; ко је — кон є; са својомъ кьп[ъ]омъ — са своомъ кьпломъ.

Употреба слова /у/, самостално и иницијално, при чему вь > у:

у свакомъ градв — вь всакомъ градѣ (овде и иновирани падежни наставак); и уселит се — и вьселѣтъ се ИТД.

лексичке иновације

и люди сваѣают се — и люди крамолѣт се; докле свр'шнт[ъ] — дон'деже скончает; плаѣа — мазда; роѣакъ за роѣака — роднмъ за роднма; скорнм[ъ] тр'ком[ъ] — скорнмъ ездомъ; да преноѣе у селв — да облегъ в селв; кривница — вина; чекатн — ждати ИТД.

¹⁰⁷ Исто, л. 539б.

¹⁰⁸ Исто, л. 540а.

¹⁰⁹ Исто, л. 542а.

¹¹⁰ Упор. В. Михајловић, *Грађа за речник сѣраних речи у Ѣредвуковском ѡериоду*, II том (М–Ш), Нови Сад 1974, 449, 465.

¹¹¹ МСПЦ, Грујић 127, лл. 542а, 542б.

употреба турцизама и германизама из говорног језика

коншиамъ, коншиѣ (< тур. komşu, komşu) – суседомъ, суседа; древо коншинско – дрѣво сусѣднеѣ; зѣнтина (< тур. zeytin) – елен/оула; поклицарѣ или ти хѣлѣѣ (елчија < тур. elçi)¹¹² – поклицарѣ; за пѣстахѣ и татѣ (*йусѣѣ* + *-ахија*, према турцизмима типа *сѣахија*, *гахѣѣ* и сл.)¹¹³ – за гвсарѣ; два талл (< нем. Teil) – два дѣлл; кад' сѣ у процесѣ (< нем. Prozess; лат. processus) два ѡт[ѣ] властѣлѣ – када сѣ вспрѣ кон ѡтѣ властѣлѣ; кон чѣтѣ рѣбелѣю (< нем. Rebellion; лат. rebellio) собираѣтъ на царя – иже чѣтѣ събираѣн на царя; пахора (< нем. Bauer) – сѣкра.

синтаксичке иновације

нѣ само: в' цр[ѣ]квѣ, но и в' м(о)н(а)стырѣ – ни же вѣ црѣквѣ или вѣ монастирѣ итд.

Без обзира на разлике између два преписа – Сан и Хоп – што без изузетка иду у заслуге редакторских интервенција преписивача Спиридона Јовановића, несумњиво је да је предлогач с којег је преписао Душаново законодавство млађе редакције био управо Сан. О његовом настанку и судбини не зна се ништа до средине XIX века, када се појављује у својини Павла Карановића, али нема података о томе како је и где доспео у његове руке.¹¹⁴ Чињеница да је са њега преписан текст сачуван у *Спиридонову зборнику* говорио би у прилог томе да се, у зависности од тога где је Спиридон привео крају своју преписивачку работу, средином XVIII века налазио или у Пакрацу, на двору славонског епископа, или у манастиру Хопову. Истраживања нових извора за историју црквених библиотека у Хабзбуршкој монархији могла би довести до решења овог питања.

Иако Хоп не садржи елементе текста који већ нису познати, нити суштински доприноси напорима за реконструкцију његове историје, он се, ипак, по неким одликама издваја у наизглед монотоним низу преписа Душанова законодавства из XVIII века. То је једини познати пример да текстови Душанова законодавства нису примарни или једини у рукопису. Напротив, реч је о обимном зборнику разнородног састава, у који су ЗКЈ и ДЗ преписани на крају, без икакве везе, према пореклу и предмету, са осталим саставима преписаним међу истим корицама. То је зборник незваничног, приватног карактера, којим су, судећи према записима читалаца, монаси, али и световњаѣи задовољавали своју радозналост у различитим областима знања и образовања. Друга је особена одлика Хоп његов језик. Иако су елементи српскословенског и примесе рускословенског¹¹⁵ присутни дуж читавог текста, изразита је, мада недоследно спроведена, Спиридонова намера да поједностави језички израз, да га приближи читаоцу елементима њему савременог народног говора. Таквом одликом може се, и то у још већој мери, похвалити само Режевићки препис, али са сасвим другог краја српског језичког простора.

¹¹² Спиридон користи лик с почетним х; тако и на л. 254б: „татар(ѣ)скѣ хѣлѣѣ”. Упор. В. Михајловић, н. д., 719.

¹¹³ Исто, 529.

¹¹⁴ Ђ. Бубало, „Историја и историографија рукописа”, *Законик цара Сѣефана Душана*, Књ. IV, Т. I, 28–31.

¹¹⁵ Илустрације ради наводим десетину примера из рускословенског: князѣ, сѣ, исквѣсѣнѣ, мѣтъ, вознесеніѣ, возмѣтъ, совѣтъ, сотворитѣ, токмо, долгѣ, предлози ко и со итд.

Најзад, излазак на светло дана новог, 27. преписа Душанова законика, после више од шест деценија прећутног мирења с веровањем да је број откривених рукописа тог правног споменика коначан, даје наду да ће се оптимистичне речи Николе Радојчића, цитиране на почетку овог прилога, поново потврдити новим открићима.

И овај препис ће, као што су и сви остали познати преписи Душанова законика, бити доступан за научна истраживања у едицији *Извори српској љрава*, Одбора за изворе српског права Одељења друштвених наука САНУ.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Prof. ĐORĐE BUBALO, PhD
University of Belgrade, Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20
Belgrade, Serbia
E-mail: djubalo@f.bg.ac.rs

AN (UN)KNOWN COPY OF DUŠAN'S CODE IN THE MUSEUM OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN BELGRADE

SUMMARY: The paper presents an overlooked copy of Dušan's legal code from the mid-18th century. It was discovered by Tihomir Ostojić in the library of the Hopovo monastery in 1906 while he was collecting material for his study about Dositej Obradović's stay at that monastery. The copy escaped the attention of researchers of Dušan's code for more than a century because there was no information about it in legal-historical literature. The codex includes over 500 leaves of diverse contents, with the younger redactions of Dušan's legislative documents appended at its end – the Code of Emperor Constantine Justinian and Dušan's Code. It was copied by Hopovo hieromonk Spiridon Jovanović around 1750, and it remained at that monastery, on the Fruška Gora mountains, until the beginning of the Second World War. Therefore, we have named it the "Hopovo" manuscript. It is now kept in the Museum of the Serbian Orthodox Church in Belgrade, in the Collection of Radoslav Grujić, under catalog number 127. Comparing it with other younger-redaction manuscripts of Dušan's legislation, we have established that the direct source from which Spiridon Jovanović copied Dušan's legislative documents was the so-called Sandić's (Stratimirović's) manuscript, created around 1724 and now in the Library of Matica Srpska in Novi Sad. The Hopovo copy does not bring any new content, but it is the only known example of Dušan's legislative documents not being the primary or only texts in a manuscript. Another distinctive characteristic of this copy is the proportionally large share of vernacular language and novel linguistic forms. With the rediscovery of this manuscript, the number of known copies of Dušan's Code has reached 27.

KEYWORDS: Dušan's Code, the Code of Emperor Constantine Justinian, the monastery of Hopovo, Spiridon Jovanović, Sandić's copy of Dušan's legislation, Tihomir Ostojić, the Museum of the Serbian Orthodox Church in Belgrade